

յարմարցուած են: Դրուած է նա եւ Հայոց կաթնուղիկոսաց շարքը: Ասոց սկիզբը մինչեւ Ս. Թագէտո կը հանուի, որուն կը յաջորդեն Ս. Բարթուղիմէոս, Ս. Չաքարխաո, Ս. Ջեմնաս, Ատրենքեհճ, Մուշեղ, Շահէն, Շաւարշ...: Տերտուղիանոսին յիշած Ս. Մեհրուբանն ալ ասոց կարգը դասուած է: Մինչեւ ե՛րբ այս կերպով պիտի աւանդուի մեր պատմութիւնը: Կրքին վերջը գրուած է պատկերաց մեկնութիւնը:

Ա՛հա «Լոյսին» բովանդակութիւնը, որմէ կը տեսնուի, թէ ինչչափ բազմակողմանի նիւթեր կը պարունակէ որով աճեալուն մատչելի Օրացոյց մին է, զոր գիտութեան փոփոքող ամեն անհատի ընթացակն կերպով կը յանձնարարենը: Ար մաղձենք Ե. Բոսփշեանին սկսած շահեկան ձեռնարկութեան մէջ յարասեուութիւն եւ կը յուսանք, որ թէ՛ ժողովուրդը գնահատել գիտնայ Մեծապ. Տնտեսագէտին այս աշխատութիւնը, ինքն ալ ժողովուրդը յաջորդ տարիներու մէջ աւելի կը գոհացընէ: Հ. ԱՄՌ.

Հ Ա Յ Ո Վ Ա Յ Ո Ւ Մ

Մեծ. Հ. Ղեւնդ. Ա. Ալիշանի վերջին յաղթ գործքն եղու 800 մեծագիր էջերէ բաղկացած «Հայասպատում» կոչուած գրութիւնը՝ որ Միխիթարեան Միտրանութեան 200 անայ Երեւելեանին նուիրուած է իբր յիշատակարան: Բովանդակ մատենը բազմաթիւ պատկերներով զարդարուած է, որոնցմէ շատերը թէպէտ ձեւերտիկ ապուած ուրիշ գրոց մէջ արդէն հրատարակուած էին, բայց եւ այնպէս շատ պատշաճ էր, որ «Հայասպատում» մէջ վերստին տպուէին: Այս պատկերներէն շատերը յարմարցուած են, բայց կան նա եւ իրականութեան վրայէն առնուած բազմաթիւ պատկերներ ալ, որոնցմէ խիստ հետաքրքրականներէն մէկ քանին յառաջ բերել կ'արժէ: Այսպիսի են. 1. Մլքէ թագուհւոյն աւետարանին գունատիպ պատկերը (էջ 80, Ա. Մասն), 2. չեթմակաձին Մուշեղ եւ Հոնն յաղթահարուալ (էջ 137, Բ. Մասն), 3. Աշուշայ բռնախն վրաց (էջ 148), 4. Ըիրիմ՝ Աշուշայ Ողորդակ (էջ 301), 5. Կիբե Բ. Դոստանդի կաթողիկոսի (էջ 497)...: Զմոռնաք ըսելու, որ գրքին սկիզբը Մեծարգոյ

Հեղինակին կենդանագիրը զետեղուած է, իսկ գրքին վերջը Հ. Մ. Չամչեանինը: «Հայասպատում» շորս հատորի մէջ փոքրագիր արտատպութիւն մ'ալ ունի. որուն մէջ ամենայն ինչ նոյն պահանջն է, միայն պատկերները գանց առնուած են: Այս կանխաբանութիւնն ընելէն վերջը՝ պիտի խօսինք:

1. «Հայասպատում» յորինուածութեան, նպատակին ու բարեմասնութեանց վրայ.
2. «Հայասպատում» թերութեանց ու վրիպակներուն վրայ:

Ա.

«Հայասպատում» յորինուածութիւնը, նպատակն ու բարեմասնութիւնները:

1. Հ. Ալիշան իւր մատենը երկու գլխաւոր մասանց բաժնած է: Առաջին մասը՝ որ Պատմիչը Հայոց վերնագիրը կը կրէ, գրքին սկիզբէն կը սկսի եւ կը հասնի մինչեւ էջ 139: Մնացած 625 էջերը կը կազմեն «Հայասպատում», Երկրորդ մասը, որ վերնագիր ունի Պատմութիւնը Հայոց: Առաջին մասին մէջ տակաւին բնիկ հայ պատմաց վրայ խօսելու շնորհիւ՝ Մեծ. Հեղինակը երեք Դրուագով նախապատրաստութիւն մը կ'ընէ (էջ 10—33): Առաջին Դրուագին մէջ կը խօսի. 1. պատմութեան էութեան, 2. պատմութեան տեսակաց, 3. մեր պատմագրոց թուոյն ու պատմութեանց կրօնեան եւ 4. մեր պատմագրաց արժէքին վրայ: Այս Դրուագին վերջը կը ընէ անձանթ անձէ մը գրուած պատմագրաց ցանկ մը, ուր գրիչը 26 պատմագրաց անուններն յիշելէն վերջը կը յարէ. «Եւ այլ 36 պատմագիրք Հայոց, զորոց զանաւան չգիտեմ. եւ ընդ ամենայն պատմագիրք 62»:

Հ. Ալիշան այս 62 պատմագրաց վրայ «Նոյնչափ մ'այլ պիտի աւելնենք, կ'ըսէ, թէ ծանօթ է թէ անձանթ պատմիչներ, Երկրորդ Դրուագին մէջ Հ. Ալիշան հայկական Դպրութեան յառաջ Հայոց վրայ յիշատակութիւն ընող պատմիչներու վրայ համառօտ տեսութիւն մը կ'ընէ, որոնց մէջ Մար Աբասին եւ մեհնաւկան պատմաց մը վրայ վիպասանաց վրայ աւելի կը ծանրանայ: Երրորդ Դրուագի մէջ ալ Հայերը յիշող յոյն, լատին, ասորի եւ արաբացի պատմաց վրայ անցողակի յիշատակութիւններ ընելով՝ Դրուագները կը փակէ եւ կ'անցնի Բնիկ Նայ Պատմացը:

Ասոց մէջ առաջին բնիկ պատմիչ կը գնէ զԱգաթանգեղոս. երկրորդական պատուը

կընծայէ ջններ Գլակին. յետոյ երբեմն կը սկսի շարել գրուածքնին անձանթ պատմագիրներ, ինչպէս Արտիմի, Գորգի, Բանան, Դաւիթի . . . երբեմն ալ ծանօթ գրուածքներով . . . Գ. օր. Բուզանը, Կորին, Խորենացի, Եղիշէ, Ղազար Թարսպցի: Այս վերջին պատմագրով կը վերջացընէ Ե. դարու մեծ պատմաց շարքը եւ կը սկսի նոյն դարուն քանի մը փոքր պատմագիրներն յիշատակել, որ են՝ Յահակ, Խորով, Մասթէոս Գիտնաւոր են: Զ. դարուն իբր պատմագիր յիշենք միայն զՊետրոս եպիսկոպոս Սիւնեաց քերթով անուամբ ծանօթ: Է. դարէն կը յիշէ ի մէջ այլոց զՍեբեոս ու զԱնանիա Շիրակացի, որուն վրայ շատ համառօտ կը խօսի: Այսպէս կարգաւ իւրաքանչիւր դարու պատմագրաց վրայ տեղեկութիւն կու տայ մինչեւ ժ. Է. դարուն վերջերը եւ Մաղաքիա Դպրով անոնց շարքը կը վերջացընէ: Յետոյ Յաւելուած մը կը դնէ, ուր այսպէս կը խօսի. «Յետին երկուց դարուն, այսինքն Ութնամեայերորդին եւ Դննեւասանե-րորդի, ազգային պատմագիրք՝ մեր նպատակին շնն ծառայեր, մանաւանդ որ շաբն յստակ հայերէն ալ չեն գրեր: Հարեւանցի յիշմ՝ ոմանց անունները,՝ Ասոնցմէ 17 հոգւոյ անունները կը յիշէ շատ համառօտ տեղեկութեամբ եւ շ. Միքայէլ Չափնեանի վրայ աւելի երկայն ու եռանդով խօսելէն վերջը «Հայապատումն» Առաջին մասը կը փակէ: Առ այժմ քանի որ «Հայապատումն» քննութեան չենք սկսած՝ այսպիսի միայն կը ըսենք, որ այս Առաջին մասը շատ լիբեր ու սխալ կողմը ունի եւ պահպանողական ոգւով գրուած ըլլալը ամէն յօդուածի մէջ ակնբերել կը տեսնուի: Շատ ճշմարտութիւններ անտես եղած են, միայն հայկական աւանդութիւնը չըհճելու համար: Միայն թէ մէկալ կողմանէ ալ շատ մ'առաւելութիւններով կը փայլի այս Առաջին մասը: «Հայապատումն», երկրորդ մասը, որ ինչպէս ըսինք Պատմութիւնը Հայոց վերնագիրը կը կրէ, ուրիշ բան չէ բաց եթէ հայ պատմագիրներէն ժամանակագրական կարգաբաշխածք մը, միայն թէ ընտրանք եղած է: Իսկ շ. Ալիշան յստաջ բերանս բոլոր հատուածները ծանօթութիւններով ճօնացուցած, միջին տեղերը լուսաւորած եւ իւր հմտալից տեղեկութիւններով շոյնբերուն ընթերցումը բաղլորացուցած ու հարստացուցած ըրած է: Հայ պատմագրաց այս հատուածները միահամուռ 400 կտոր են, որոնց մէջ կան նաեւ ոտանաւոր գրուածքներ: Մեծարգոյ շեղմանը՝ քանի որ

քննական գործք մը հրատարակել չէր միտքը, «Հայկագեանն» կոչուած թագաւորաց, ինչպէս նա եւ մէկալ հայ հարստութեանց առապելներն ըստ խորենացոյն եւ այլոց յստաջ բերելէն զատ՝ առասպելական վիպարանութիւններ ալ կը մուծանէ իւր «Հայապատում», մատենին մէջ: Այս կերպով բովանդակ Հայոց պատմութիւնը կը պատմէ՝ հասցընելով մինչեւ ժ. Է. դար: — Առաջին հատուածը Յովհաննէս կաթողիկոսէն է, որ Հայոց Յաբեթի որդիներէն սերիլը կը պատմէ. յետոյ կու գան Ջրուանի եւ Տիտանի ու Աշտարակաշինութեան վրայ խորենացոյն գրածները, Հայկ, որդիք Հայկայ եւ թոռուքը, Տիգրան, Վահագն են են: Ըստիւր կտորներուն եւ ոչ մէկը զանց ըրած է. այսպիսի են՝ Պատեարացմէ երուանդայ եւ Արտաշէսի (Աթ.). Արտաշէս, Սամբիկ եւ Ալանք (Խ). Յուդարկառութիւն Արտաշէսի Բ. Բ. (ԽԳ). Բուզանդէն արած բոլոր հատուածները, մանաւանդ՝ Մահ Գնելի (ՂԳ), Վասակ Մամիկոնեան եւ արեւապետն Պարսից (ՂԵ). Անձնասպանութիւն Արշակայ Բ. Բ. (Ճ). Սպանումն Պարսկ (ՃԷ) են: Ըստիւր են նա եւ Թարսպցիներն եւ Եղիշէնէն առածները. այսպէս՝ Գարեգին մանուկնախարար յանդիմանէ զՅազկէրտ (Եղ. ՃԼ). Խախտոյս Հայոց ընդդէմ Պարսից եւ Երզրդակ Վարդանայ (Եղ. ՃԼԶ). Ճակատամարտն Արարայրի եւ Ղահապատութիւն Վարդանանց (ՃԽ). Տիկնայք նախարարացն կապելոց (ՃԽԲ). Ղահապատութիւն Վասակայ եղբոր Վահանայ (Փարսկ. ՃԿ). Քաջութիւնը Ղերուհի եւ Հրահատայ ՃԿ. եղբայրներութիւն նոցա (ՃԿԱ). Յետոյ նշանաւոր են Սերեոսին, Յովհ. Մամիկոնեանին, Վաղանկատուացոյն եւ Ղեւնդ երեցին գրութիւնները: Բագրատունեաց ժամանակ նշանաւոր պատմիչներն են Յովհ. Մամիկոնայ, Թովմ. Արծրունի, Ատղկ են: Ասկէ վերջը եկող պատմաց գրութիւնները հայկաբանութեան եւ ստորագրութեանց վեհութեան, աշխուժութեան . . . կողմանէ այն յարգը շունչին զոր առաջինները կը վայելեն: Ի բաց կ'առնուք զԱտարիւնքացին, որուն կտորներէն յիշենք. Անշքութիւն աշխարհիս Հայոց ի նուազել թագաւորութեանն Բագրատունեաց (ՄԾԳ). Թաթուլ եւ Տուգրիլ սուլթան (ՄԾԵ). Տուգրիլ պաշարէ զՄախազկէրտ եւ ոչ կարէ անուլ (ՄԾԶ). Թուրքներեանց ստան գրող պատմագրաց հատուածներէն յիշենք միայն Տեաեւալները. Արշաւանք Արքաբաշանայ եւ արեւմ Անոյ

(Ուռ.Տայեցի ՄԾԹ). Ելն Ֆրանկաց, առաջին խաչակիրը (նոյն ՄԿԹ). Թորոս Ա. առնու զվրէժ սպանման Գազկայ (նոյն ՄՀԸ). Ողբ Եղեւսի (Շնորհալի ՄԶԵ). Թաթարք եւ արշաւանք նոցա ի Հայս (Արհակո ՅԺԳ). Երթման Հեթմոյ Ե. առ Մանգու զան (նոյն ՅԻ). Արշաւանք Արիպատացուց ի Արիկիա. վտանգ որդւոց Հեթմոյ (Վարդան ՅԺԹ). Առգ Հեթմոյ ի վերայ որդւոցն (Մաղաք. Արեղայ ՅԼ). Առումն Հռովմայի յԵգիպտացուց (ՅԻԿ). Տաղ ի Լիպարիտն քաջ (ՅՈՎՏ. Թուրքուրանցի կաթ. ՅԾԹ). Առումն Սոյ եւ գերութիւն Լեւոնի Ե վերջնոյ (ՅԿ): Ասէք վերջը դեռ 40 ի շափ հատուածներ ալ կը յիշուին, զորոնք յիշատակել աւելորդ կը համարինք: Զորեքհարկերորդ եւ վերջին հատուածին վերնագիր գրած է Հ. Ալիշան Կնիք պատմական քաղուածոյս եւ հատուածը Արիվանցւոյնն է:

Ահաւասիկ այս է «Հայապատում» գրքին յօրինուածութիւնը, որմէ տակաւին գրքին վրայ պէտք եղածին պէս գաղափար կազմել անկարելի է: Այս գաղափարը՝ երբ գրքին քննութիւնը կը սկսիք, հետ զհետէ կ'ունենցուի: Անցնելը հիմայ «Հայապատում», Հեղինակին այս մտտեանը գրելով անցած կամ դիտած նպատակը տեսնելու:

2. Հ. Ալիշան «Հայապատում» յառաջաբանին մէջ տակաւին իւր դիտած նպատակը շարժած՝ այսպէս կը խօսի. «Չմք կրնար ջջալի մեր այժմու գիտնոց... վրայ, որ իրենց ակնդիտիկ նախնաց թարգմանչաց Աստուածաշունչ մատենին եւ Ս. Հարց գրոց գերագոյն ճաշակը չեն կրնար կամ չեն ուզեր վայել...: Հապա ո՞վ ջջաւի իմ իսկ վրայ, որ ոչ միայն գրոցս Երկրորդ Մասին ծանօթութիւններն, այլ եւ որչան Առաջին Մասը՝ զհիանելով ի պէտս Համբակաց եւ անհմտից բռնադատուեցայ մանանպէս ուսմորեն գրել...» Ենտոյ իւր նպատակը հետեւեալ կերպով կը յայտնէ. «Մանաւանդ որ նպատակս էր՝ ոչ այնքան ազգային պատմութեան գիտելիք աւանդել, որքան մեր զրատնաց բացատրութիւնը իրենց հարպատ հայրենի լեզուաւ, ինչպէս կ'ընեն ամէն ազգի ուսուցիչք, իրենց հեղինակաց գրածներէն ընտրանք հատուածներ քաղել (քաղելով) յօրինակ եւ ի ճաշակ աշակերտաց եւ բանասիրաց:» Ուրեմն Ալիշանին նպատակն եղած է «Հայապատում» ձեռքով ժամանակագրական կարգաւ ներկայացնել Հայ պատմիչներուն պատմական ոճը, լեզուն,

բացատրութեանց որպիսութիւնը. ասոր հետ ուղած է նոյն ինքն հայ պատմիչներուն հատուածներուն կարգաւորեալ տեղադրութեամբը, Հայոց պատմութիւն մը գրելը, միայն թէ ինչպէս ինքնին կը խոստովանի (յառաջաբանին մէջ), առանց միտք ունենալու զայն քննութեան բովի՛ն անցնելու: Սակայն իւր գործն աւելի յարգի եւ հասկնալով ընելու համար՝ հարկ համարած է խօսիլ այն ամէն պատմիչներու վրայ, որոնցմէ հատուածներ յտուալ բերած է, եւ ամբողջութեան համար խօսած է նա եւ Հայերը յիշող օտարազգի պատմչաց ու իրր հայ պատմագիրն առանը կողմերազգի պատմիչներու վրայ: Եթէ «Հայապատում» իւր Առաջին մասովը նկատենք, Հ. Զարրհանելեանի Հայկական հին դպրութեան կը նմանի, բայց ասոր պէս ընդարձակ չէ խօսիր, թէ եւ կան շատ նորութիւններ, որ առաջնոյն մէջ կը պահին: Երկրորդ մասովը նման է Հատընտիր կրուած մատեններու, կամ ուրիշ բառով ըսելու համար ծաղկէփունջի մը, որուն մէջ ամէն տեսակ ծաղկիներ, թարգմանած անգամ՝ ամփոփուած են:

3. Հ. Գեւորգ Ալիշանի պէս հմուտ գիտնականի մը գրուածքը հարկ է որ իւր առաւելութիւններն ու բարեմասնութիւններն ունենայ. մանաւանդ երբ ընդարձակածաւալ գործք մըն է հրապարակ հանածը: Ստոյգ է «Հայապատում» ունի իւր առաւելութիւնները, սակայն Հ. Ալիշան գրած է ուրիշ ընդարձակ ճառերնաման մատեններ ալ, որոնց արժէքն անհամեմատ աւելի է քան իւր ծերութեան այս երկիրը: Ի՞նչ է Հայապատումը Սիւսուանին քով, եթէ ոչ քիչ մը ըսն: Ասով չենք ըսիր թէ «Սիւսուանը» ամենայն կատարելութեամբ օժտուած մատենն մըն է. վրան զի աս ալ ունի իւր թերի կողմերը, միայն թէ ասոնք իւր առաւելութեանց քով գրեթէ չեն տեսնուիր: Ուր որ «Հայապատումը» այնպիսի եւ այնչափ թերութիւններ ունի, որ իւր առաւելութեանց վրայ ստուեր մը կը ձգեն: Ինչպէս ըսինք «Հայապատում» ունի իւր առաւելութիւնները, զորոնք ոչ ոք չի կրնայ ուրանալ, եթէ անկողմնակալ ոգւով դիմէ:

Ընդհանրապէս խօսելով այսպիսի յարթ գործք մը յերեւան հանելը մեծ առաւելութիւն մըն է, որ պատիւ կը բերէ թէ գրել թէ գրքին: Ալիշանի վրայ այս առաւելութիւնը նոր չենք տեսնիր: «Հայապատում» Երկրորդ մասին մէջ Հայ պատմագիրներուն գործքերէն

դրուած քաղաքները արդէն քանի մը տասնեակ տարիներ յառաջ սկսած եւ 1901ին աւարտած է եւ Առաջին մասն ալ նոյն տարւոյն մէջ գրած է: — Տեսնենք նախ թէ ի՞նչ առաւելութիւններ ունի Առաջին մասը:

Ինչպէս գիտենք Ն. Ալիշան Առաջին մասին մէջ Հայոց պատմաց կենսագրութիւնը կ'ընէ եւ դեռ ընդի Հայ պատմագրաց վրայ խօսելու չսկսած՝ Երեք Դրուագով նախապարաստութիւն մը կ'ընէ: Երկրորդ եւ երրորդ Դրուագները ընթերցողին լաւ տեղեկութիւններ կու տան օտար պատմաց վրայ, որ կերպով մը Հայոց վրայ յիշատակութիւն մ'ըրած են: Երկրորդ Դրուագի մէջ Մար Աբասի վրայ խօսած ատեն (էջ 17) ուրիշ գիտնոց հետ առասպելական Վաղարշակայ ժամանակն ըլլալը ոչ միայն չ'ընդունիր, այլ նա եւ անոր քրիստոնէութեան ժամանակի անձ ըլլալը ըստ իմքը կը ցուցնէ: Առարկելով թէ Մար կուռմը քանի որ Ասորիք իրենց ամէն եպիսկոպոսաց կ'ընծայէին եւ Աբաս անունը նոյն ազգին մէջ սովորական էր, Հարկ էր կատարել անուն անեղով ինդիրը լուսաւորել: Ստուգիւ ալ Մենձ, Հեղինակը այս «կատինա» բառը Ս. Հերոնիմոսին քով գործածուած կը գտնէ (ի մեկն. Եջեկ. մրգբ.): *Legi et cujusdam Catinæ, quem Syrii Acutus et ingeniosum vocant.* Այս ընդգծեալ բառերով խորեանցոյն Ասոր Ուշիմ եւ Վարժ քաղաքացի եւ յոյն գրով խօսքը լաւ կ'իմացուի, կ'ընէ Ալիշան: Մար Աբասին վրայ մէկալ գրածները, ինչպէս նա եւ Վաբուքայի, մեհնական պատմութեանց ու պատմաց, Հայոց վիպասանութեանց ու վիպասանաց վրայ գրածները որչափ ալ առանց քննադատութեան են, բայց եւ այնպէս ընթերցողին բաւական տեղեկութիւն կու տան նոյն անձանց ու ինդիրներու վրայ:

Բնիկ Հայ պատմաց մասը, որ մինչեւ ԺԷ դար կը հասցնէ, ունի շատ հետաքրքրական ու գիտնական տեղեկութիւններ, զորոնք մի առ մի յառաջ բերել անհնարին է: Այս պատմիչներէն ոմանց վրայ նոր բան մը չ'ըսեր, նամանաւանդ թէ որչ՝ կերպով ցուցուած ճշմարտութիւններն անգամ անտես կ'ընէ: Ուստի յիշատակութեան արժանի չենք համարիր պիտմ Ալաթանգեղոսին, Զննոց Գլակին եւ Խորեանցոյն իբր պատմիչ յիշած Արտիթէս, Գորգի, Բանան եւ Գաւիթ անուն տարակուսական անձնաւորութեանց վրայ կրու-

ցածները: Միայն թէ այս վերջնոյն վրայ պատմած հետաքրքրական մէկ տեղեկութիւնը չենք ուզեր անտես ընել: Այս Գաւիթ Հագներգու կուռածը Տիգրան Երուանդեանին վրայ դիցազնական վիպասանութեան մ'իբր յօրինել կը դնէ եւ նոյն անձին այս գործքին համար ըսուած կը կարծէ խորեանցոյն հետեւեալ խօսքը. «Արժան է մեզ սասանոր մեծ գործ կատարել եւ բազումն ստել առարկութիւնս բանից (կամ ճառից). զորց մեզէն իսկ զհիմունս այսպիսեաց բանից ընթեռնուլ արժանաւորեցաք ի շորս Հագներգու թիւնս, զարգասաւորին ի բանս եւ զիմաստնոյն իսկ եւ զի մէջ իմաստնոց իմաստնագունին»: Յառաջ բերենք նա եւ Հագներգութիւն բառին վրայ Ալիշանին ըրուցածը. «Խորեանցի Հագներգութիւն կոչած է եւ Եւսեբիոսի Եկեղեցական Գատմութեան գրքերը. այլ հասարակօրէն այս բառս սեփական է երկար քերականաց մասանց. իսկ բառն՝ ըստ մեր քերականաց՝ նշանակէ Հագնի Եսող հասանօրէն զԱլիսին: Յետոյ կը դնէ Մագիստրոսն եւ այլոց տուած մեկնութիւնները. միայն թէ վերի ըսածն աւելի ընդունելի կը համարի: Երեքտասներորդ պատմիչ կը կարգէ զՓաւստոս Բուզանդ, որուն վրայ եղած զանազան կարծիքներն յառաջ բերելէն վերջ՝ կ'ըսէ. «Իսկ ես միանգամայն համարիմ զնա Յունահայ, այսինքն Յունաց կամ Կայսերաց բաժնի եւ իշխանութեան ներքեւ եղած Մեծ կամ Փոքր Հայոց որ եւ է մասէն, բնիկ Հայոց ծնունդ, ըլլայ նոյն երկրին մէջ, ըլլայ ի Բիզանդիոն, Գարձեալ շատ լաւ կ'ընէ, որ լի է ազգային եւ թէ՛ օտար բանասիրաց Բուզանդին պատմութեան վրայ ըրած քննադատականները կը յիշատակէ: Բարեբախտաբար այսպէս կ'ընէ ուրիշ շատ մը պատմագրաց վրայ գրած ատեն, միայն երբեմն երբեմն այս յիշատակութեան չենք հանդիպիր: Բուզանդին վրայ գրողներուն մէջ օտարներէն միայն Գրիւցեր կը յիշատակէ, իսկ ազգայիններէն Ն. Բարսեղ Վ. Սարգիսեանի եւ Հ. Յակոբբոս Վ. Տաշեանի՝ Բուզանդին վրայ գրածները կը յիշէ, իրենց մի եւ նոյն ժամանակ Ագաթանգեղոսի գրքին վրայ ըրած քննադատութեանց մէջ: Յառաջ կը բերէ նա եւ Գրիգոր Տէր-Պողոսեանի եւ Ստ. Մալխասեանի քննադատականները եւ միայն լուրթեան կը մասնէ Գաղբաշեանի սուր քննութիւնը, զոր այս Գաբոնը կատարած է հետեւեալ տիտղոսին տակ. Փաւստոս Բիզանդացի եւ իւր պատմու-

Թեան խարդախորդ (Վիեննա, Միխիթ. տպ. 1898): Այս լուսթեան պատճառը Թերեւս կրնայ գուշակուիլ:

(Ըարունակիչ):

Հ. ՀԱՄԱ.

Յ Յ Լ Ե Թ Յ Լ Գ

Ժ Ա Ղ Կ Է Փ Ո Ւ Ն Ջ

1. Comma Johannaem. — Այս

լուսինքնէն խորագրը համազգային գիտնական բացատրութիւն մըն է, սեպհակնուած Թ-Վ-Ն-Ն-Ս. Թլլոյն Ե. 7. համայն կամ ամ, որ Եթեանաստ նից Թարգմանութեան մէջ կը պատկը, իսկ Վուշ-գասայի մէջ՝ ոչ, Պրոֆ. Բյուզաւու Oriens Christianus (1903, պրակ Ե. էջ 127—147) պարբերական Թերթի մէջ բառական ընդարձակ յագումն մը նուիրած է այս ինչորոյն. քննելով ու հետազոտելով Թէ Comma Johannaem կամ Թ-Վ-Ն-Ն-Ս համար՝ Առասուածային արեւելեան Թարգմանութեանց եւ տպագրութեանց մէջ կրնա եւ ինչպէս մեռ գումն է կամ ընդմիջարեւած: Հայկականին յատկացուած մտքը՝ համաձայնելով միտ արեւելեան ազգաց (ասորի, եթովպական, վրացերէն, արաբ եւ պարսիկ) Առասուածային Թարգմանութեանց հետ, ամենէն ընդարձակ տեղը գրուածն է Պրոֆ. Բյուզաւուի սուսնախորութեան մէջ, ամբողջ հաստատին կէտը (էջ 134 — 144): Բյուզաւու կցորէ և վկայութեանց առասու միջերը մը գործածածն է, որով կը շանչայ զրել ու ջրել այն՝ ազգային եւ ասորագրի գիտուններէ արտայայտուած կարծիքը Թէ Ուկան՝ Թովհանուտ համարը՝ Վուշ-գասային Թարգմանելով՝ ներմուծեր է հայ Առասուածային առաջին հրատարակութեան մէջ՝ որ ասորի լեզ. մասն զի «Թովհանուտ համարը» Ուկանի շատ գար յառաջ՝ ԺԳ. ԺԳ. գրարքն իսկ ծանօթ էր Հայոց, — իսպաղիրաց փամանակէն: Սոյն (1307) եւ Առասուայի (1316) Ժողովրդներուն կանոնները կը վկայեն ասորն: իսկ Թէ միջ ընդմիջարկեր է «Թովհանուտ համարը» Չի գիտցուի որոշ: Ոմանք՝ ինչպէս Լա Կրոզ, կը կարծեն Թէ Լեթուսը Թարգմանք եղած ըլլայ ներմուծուելուն պատճառը՝ որ կրճատըր եղաւ եւ լուսինքնէն ալ գիտեր: Բայց ասիկա շատ անհասանական է: Այս-

1 «Չէլ երեւի է, որ վկայն ըլլին», Հայոց, Բան ի-Լոպի Ստրի, եւ երբեմն փ են» (Թովհ. Ս. Թիզի Ե. Գ.) Այս համարը կամ առան է եւ կը պարի է Թարգմանութեան մէջ:

2 «Գրատմանայ Սրիւնէրն նոյն պրակով կը վերջանայ Հ. Ս. Պալմերիի «Արաց պաշտօնական գարնի է քրիստոնէութիւն» իտալերէն գրուածքը, ուր հայկական աղբիւրներ ալ է նկատ առնուած են: Այս գրութիւնը Հայոց համար ալ կարեւոր է ու հնարաբարձական: Բաղնայի կը որ Հանդիսարան փոխառու սինչէ գրութեանց Թարգմանք Պալմերիի նոյն արխիուսով կը ըլլայ, որով սմանց ալ զանի կարգաւու նիւթ մ'ընենաւ կ'ըլլայ:

3 ԵՍՊՊՊ. Պալմերիի «Պատմ. կամօրիկի վարգապետութեան է Հայոց», Վիեննա, 1878, էջ 273—298, յակ. էջ 276 եւ 284:

շափա միայն կրնայ առուգապէս ըսուիլ Թէ Եովհ. Ե. 7. համարին ներմուծումը միջին գարուն մէջ եղած է, գայց Թէ միջ ըրեր է եւ որոշապէս մը տարին: — ...

2. Հուրեան-հայտնաւորութիւնը արշտարարութիւն մը: Կարեւոր գտնուեցաւ Բարեկրնի մէջ՝ կիլիկեան (սիւնեանայ) արքայի մը հաստան-հայկական մէկ արձանագրութիւնը, որուն ընթերցումը Պրոֆ. Ենտէն իւր գրութեան համաձայն լուծելով՝ հրատարակեց ի Թերթի ZDMG (հար. ԵԼ) — հրատարականներն ըմբերանելու համար: Ի ստորեւ կը գնենք արձանագրութեան բնագիրն եւ Պրոֆ. Ենտէնի հայ. ընթերցումը:

Տօշ 1. ճ (-ճ) mi (-i) n A n k'(á)+? Լ'i եւ եմ ? ? ? կարող (?) *ուէ՛ ճ-ր ?+Լ'(-Լ')-i (ճ)-ju'en-á+i+ճ *ճարն՝ մարտիկ(?) շուն - էշ՛

Hilik(á)j(-B-) ճ-ր *իւլ(ա)ի՛ *ճարի

1 Հարեան ը՛ճ կամ ը՛ճ կը նշանակէ որք: Հայերէն որքառը յառաջ կ'ան է ըսու Ենտէնի՝ *Գր + (-)յրէ, իսկ Ինք՝ *Գր+Իլի բառերէն: Հայ, սկզբնապես ու զիցը հնարքն ըր առջ է:

2 Հարեան «արդյին, ճ-ր (այսինքն) ճ'áնի՛ կամ dzario) կուտի. էթէ ճ'áրի կամ ճ'áնի չէ: Բառ մը կամ իտք մը կը գրուի կամ՝ պատկերագրով (ideographie) եւ կամ նշանական խումբով (phonetique), այսինքն՝ բառի մը հնչմանը նշանակող նշաններով. այսպէս ճ-ր (— ծար — արքայ) նշանակող նշանն է Բարեկրնայի իւր մը՝ որ Թերեւս հայերէն իր (ի) եւ մանաւոր նոյն բառերուն հետ աղբւր (phonetique), իսկ արեւելի նշանակարն է իւր արեւելաց իւր մը, — ծարայ, որուն (արքայ եւ ծարայ) իտալու հետ գործածուած են, ուսկից կարել է հետեցնել Թէ Հայաց լեզուն մէջ «արքայ, եւ «արուկ, բառերը համանուն են: Թէ *ճարի արքայ կը նշանակէ՝ ասոր տարկայն չլայ, վասն զի նոյնն ուրիշ սեղ ալ կը տեսնուի կամ կը գրուի: Ըստ Եսուսիի եւ Սյւլթը, Պապուզ-գովիկան գրածներուն վերջի ծօղը՝ «իլիան կամ «իտալուար, նշանակող բառ մըն է. (տպագրից մը՝ Թէ է Գամիթը հայերէն ալ կը իտալեան: ու Յովնանի Չպարտնութիւնը, էջ 90, Հմմտ. նաեւ JF: Anzeiger, հար. XIV, պրակ. 1—3): — Թապաւոր ցուցնող հաստան կամ հիփոտիկան արձանագրութիւնը կամ գայտարագիրը (ideogramme) նախնապէս ծար մըն է (Հմմտ. Ենտէնի Hittiter und Armenier էջ 89): — Ուրիշ համանուն մը ճ'áնի՛ կորացած մտերով մտք մը կը նշանակուի — Բառու, հայերէն լեզուն մէջ Բառու կ'ըսուի: Կորացած մտերով մեքենան կամ մեքենայ (կուտի) եւ Չ, Բառու, Բառուար, Բառուար, «իլիտալ»:

3 Մարտի գլուխն այնպէս նշանակաւ արժեք ունեցող բառ մըն է, որ կ'ով կը վերջանայ, իբր միջին բազմանի զիւ: Հետեւեալի գաղափարանիլ անոր, զ. որ անանցող գլուխները պատկերով վկայ անտունը կը ցուցնեն. հայ լեզուն մէջ այլը (— ար, Հմմտ. dei+aro — ար + ար — սեր) արք կը կրուի, մարտու նախնական. մարդկային գլուխը գովակայ վերագրի մը սեղ կը գործածուի, որ ario — արի անանանի համարը է կամ հուսուար, եւ հայ. Լարիի — պատերազմի, որուն յետագ երկրորդական կրնայ ըլլայ:

4 Սյուսի՛ն՝ Սիւնեանայ (Syennesis), որ Կիլիկիոյ (Հատանի) Թագաւորութեան կամ իլիտալու արխուս մըն էր, ինչպէս «արքայ», «կայսր», ցար, լաւ եւն է: 5 Կիլիկիա: